

HOE DE ORTOLAAN ALS BROEDVOGEL VERDWEEN UIT NOORD-BRABANT

Loek Hilgers

Inleiding en verantwoording

De Ortolaan is door enkele organisaties uitgeroepen tot Vogel van het jaar 1984. Dit feit is een aanleiding om de bekende gegevens van deze soort eens bij elkaar te zetten, want recente informatie over het wel een wee van Ortolanen in onze provincie is nergens gepubliceerd. Dit artikel is dan ook in eerste instantie beschrijvend van opzet. Er zal worden aangegeven wat er bekend is van de achteruitgang van de Ortolaan in Noord-Brabant sinds het verschijnen van de Avifauna van Noord-Brabant in 1967. Heel in het kort zal daarbij worden aangegeven met welke veranderingen in het landschap deze aantalsontwikkeling gepaard ging. Over het complex van factoren dat verantwoordelijk zou zijn voor de gesignaleerde achteruitgang is door anderen al veel geplubliceerd. De hier gepresenteerde gegevens zijn hoogstens op te vatten als een illustratie daarvan.

Er is in het 'ortolanenjaar' of in de daar voorafgaande jaren geen gerichte telling geweest in Noord-Brabant. Het artikel is gebaseerd op archiefgegevens en op briefwisseling met mensen die over konkrete informatie beschikten. Dit houdt dus in, dat er geen eenheid is in de wijze, waarop de gegevens verzameld zijn. In sommige gevallen is er sprake van een tamelijke intensieve territoriumkartering, terwijl in andere gevallen tamelijk incidenteel zangposten zijn genoteerd. Trekgegevens lijken sowieso erg incidenteel verzameld te zijn. Echt volledig kan het verhaal dus niet genoemd worden. Niettemin komt er wel een duidelijke tendens uit naar voren.

Met betrekking tot het aantal opgegeven 'broedparen' moet nog een eigenaardig verschijnsel worden genoemd. In de meeste gevallen is sprake van genoteerde zangposten, c.q. territoria. Verschillende auteurs (o.a. Conrads en Rademaker) hebben er echter op gewezen, dat het aantal vrouwtjes in kleiner wordende populaties kleiner is dan het aantal mannetjes. Het noteren van zingende mannetjes kan dus een te rooskleurig beeld geven van de werkelijke omvang van de populatie.

Korte historische schets

Over het voorkomen van de Ortolaan stelt de Avifauna van Noord-Brabant het volgende:

"Volgens gegevens uit de 18e en 19e eeuw is de Ortolaan in onze provincie tenminste plaatselijk een gewone broedvogel geweest, kennelijk talrijker dan tegenwoordig".

Betrouwbare aantalsopgaven zijn er echter niet, zeker niet uit het grijze verleden, maar ook nauwelijks uit het wat minder grijze verleden van na de Tweede Wereldoorlog. Een oude vermelding komen we tegen in de Noordbrabantse Volksalmanak van 1841, zoals geciteerd in de 'Avifauna': "Hoe zeldzaam ook de Ortolanen of Hortolanen in de meer noordelijke streken van ons land gevonden worden, zijn dezelve echter niet ongewoon in de Brabandsche Kempen, vooral in de houtrijke streken der Meierijsche kwartieren van Kempenland en Oosterwijk en der Baronie van Breda. In één jaargetijde (1927) sloeg een vinkenier te Gilze 53 Ortolanen onder het vinkenet. (....) Bij Nozeman en Sepp (bedoeld is: Nozeman/Houttuyn, Nederlandse vogelen, deel 2 Amsterdam 1797/L.H.) is dit smakelijk vogeltje beschreven en afgebeeld naar een exemplaar, dat hun uit Oosterhout was toegezonden."

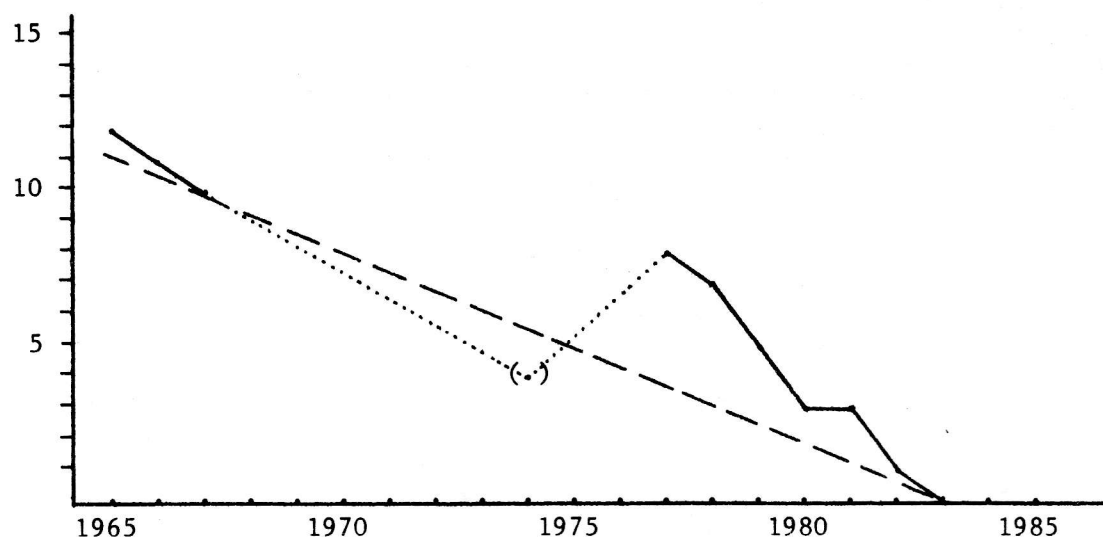
In de ortolanenaflevering van Het Vogeljaar staan enkele anecdotische herinneringen van Bernard van Dooren uit de vijftiger en zestiger jaren waaruit blijkt, dat de soort in de Kempen in ieder geval aangetroffen kon worden in de volgende plaatsen: Hoogeloon/Casteren, Waalre, Aalst, Knegsel, Westerhoven en Dommelen. In de Avifauna van Noord-Brabant wordt de stand geschat op 75 paren (60 a 100). Deze schatting is een extrapolatie van ongeveer 35 'bewezen' roedgevallen in relatie tot de totale oppervlakte van volgens de topografische kaart geschikte (weinig of niet bezochte) gebieden.

Waarnemingen vanaf ongeveer 1965

In de westelijke uitlopers van zijn broedgebied komen Ortolanen nergens over grote, aaneengesloten oppervlakten voor als broedvogel. Kenmerkend is juist, dat ze zich groeperen in de meeste geschikte landschapstypen, terwijl de ertussen gelegen gebieden leeg zijn. Ze vormen dus duidelijke clusters. Ook in onze streken is dat zo. De bekendste eilandpopulaties zijn die van Bosschoven (Alphen/Baarle-Nassau) en van Vossenbussel (Casteren/Hoogeloon). In de 'Avifauna' zijn er nog een paar meer te onderkennen, zoals bij Zundert en bij Gemert. Van deze laatste twee zijn er geen recente gegevens bekend; aangenomen kan worden, dat deze lokaties inmiddels allang verlaten zijn. De andere populatie bij Esbeek/Hilvarenbeek was in 1965, nadat daar een ruilverkaveling was uitgevoerd, al verdwenen. In het begin van de jaren zeventig zijn er waarnemingen gedaan in een geschikt biotoop nabij Oosterhout, de Houtse Akkers. Hoewel waarnemingen uit de jaren daarvoor ontbreken, is het niet onwaarschijnlijk dat deze populatie daar al langer aanwezig was. Ad Nuyten (V.W.G. West-Brabant) schrijft over deze populatie in een brief; "Na 1972 zijn bij ruilverkavelingswerkzaamheden de bosjes verdwenen en daarmee ook de Ortolaan." Dit laatste stemt niet helemaal overeen met het kaartbeeld in de SOVON-atlas, waar nog broedgevallen bij Oosterhout vermeld worden in de jaren 1973-1977. Daarna zijn de vogels er in ieder geval wel verdwenen. In diezelfde SOVON-atlas zijn ook nog enkele waarschijnlijke broedgevallen ingetekend tussen Bergen op Zoom en Woensdrecht. Over deze lokatie heeft ons geen nadere informatie bereikt; de indruk bestaat, dat er de laatste jaren geen waarnemingen meer zijn gedaan.

In 1977 en 1978 werden territoriumkarteringen uitgevoerd in het broedgebied Alphen-Bosschoven door de V.W.G. Midden-Brabant. Na 1978 werden meer incidenteel ook nog waarnemingen verricht, die konden worden aangevuld met gegevens uit het archief van de V.W.G. West-Brabant.

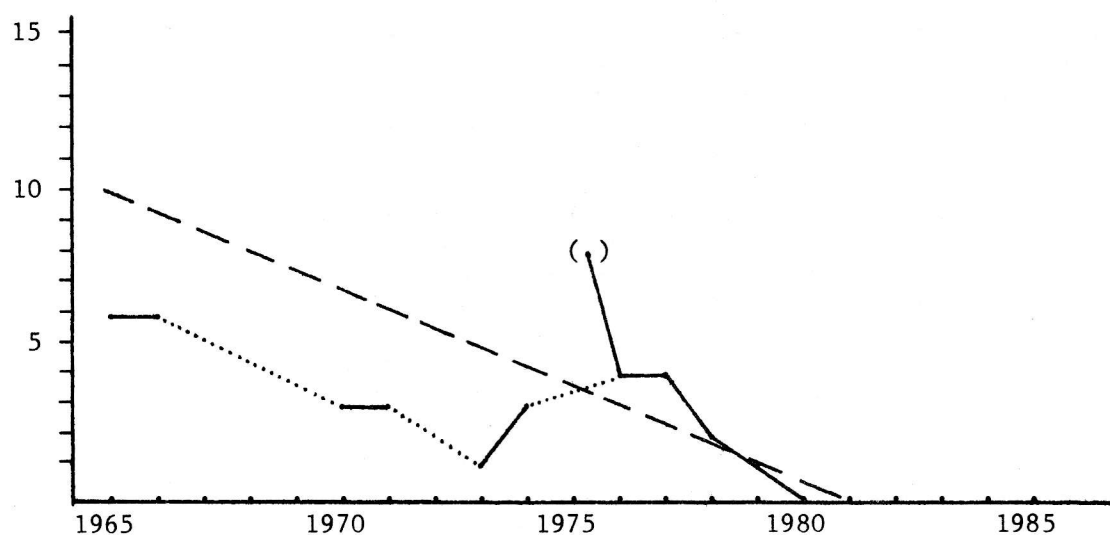
Figuur 1. Verdwijnen van de Ortolanen-populatie te Alphen-Bosschoven.

(.) = onvolledige telling in 1974

opm.: begin mei 1978 werden een maal elf zingende mannetjes gehoord (V.W.G. West-Brabant). Het aantal werkelijk aanwezige territoria werd in dat jaar geschat op 7.

Figuur 2: Verdwijnen van de Ortolanen-populatie te Hoogeloon-Casteren en Hapert.

—.... = telling van de deelpopulatie nabij Vossenbussel

(.) = telling van de gehele populatie, incl. Hapert (zie tekst)

Daardoor ontstond een tamelijk betrouwbaar beeld van het populatieverloop, dat is weergegeven in figuur 1. In 1983 werd het gebied maar één enkele keer bezocht; in 1984 konden, ondanks een tamelijk intensieve controle door Victor Retel Helmrich, geen Ortolanen meer worden vastgesteld.

De geschiedenis herhaalt zich ongeveer ten aanzien van het broedgebied tussen Hoogeloon, Hapert en Casteren. Vanaf 1974 werden daar zangposten gekarteerd door Marco Bakermans (V.W.G. De Kempen). Het populatieverloop is weergegeven in figuur 2.

In 1979 werd hier dus voor het laatst ortolanenzang gehoord. Interessant is wel, dat uit de gegevens valt op te maken, dat het aantal Ortolanen in die streek in de jaren zestig en zeventig misschien groter is geweest dan tot nu toe werd aangenomen. In oudere publikaties, ook in de meergenoemde 'Avifauna', wordt namelijk alleen gesproken over een broedgebied langs de weg van Hoogeloon naar Casteren (Vossenbussel). Nu blijkt echter, dat ook dichterbij Hapert zangposten aanwezig waren aan de Burg. van Woenseldreef. Uit het gehele gebied worden door Marco Bakermans acht tot elf zingende mannetjes gerapporteerd in 1974 en 1975, terwijl de Avifauna voor de jaren 1963-1966 respectievelijk tien, zes en zes territoria noemt voor het deelgebied Vossenbussel. Het broeden aan de Burg. van Woenseldreef was in 1976 overigens afgelopen door de aanleg van een sportpark ter plaatse.

Tenslotte zijn er sinds 1965 nog wel enkele incidentele zangwaarnemingen en territoria gemeld. De ontvangen gegevens zijn met name voor de periode 1966-1977 zo fragmentarisch, dat een verantwoorde schatting van het aantalsverloop voor de gehele provincie niet mogelijk is.

Enkele trekwaarnemingen

De bekende trekwaarnemingen zijn bijeengezet in tabel 1. Alleen uit de jaren 1975, 1978, 1980, 1981, 1982 en 1983 werden waarnemingen doorgegeven, meestal van solitaire vogels, namelijk acht van de twaalf gevallen.

Tabel 1. Doortrek van Ortolanen in Noord-Brabant gedurende de periode 1975 - 1983.

a) Voorjaar:				
Datum	Mannetjes	Vrouwtjes	Geslacht onbekend	Totaal
29.04	1	-	-	1
30.04	-	-	3	3
03.05	1	-	-	1
06.05	-	1	-	1
07.05	1	-	-	1
08.05	2(3)	2(3)	-	4(6)
09.05	2	-	-	2
16.06	1	-	-	1
Totaal	8(9)	3(4)	3	14(16)
b) Najaar:				
29.07	-	-	1	1
24.08	-	-	1	1
10.09	1	-	-	1
Totaal	1	-	2	3

In Noord-Brabant trekt de Ortolaan in vermoedelijk zeer kleine aantallen door van eind april tot half mei met een piekje rond de 8e mei. Hoewel de najaars-gegevens uiterst miniem zijn, mag men op grond van waarnemingen elders uit het land konkluderen dat de najaarstrek vooral in september plaatsvindt. Het juli-geval duidt mogelijk op een rondzwervend exemplaar van een nabij gelegen broedplaats. Het betrof een ringvangst van een le kalenderjaarvogel te Reusel. Het is heel goed mogelijk dat de Ortolaan in het najaar over het hoofd wordt gezien: de vogels zijn niet meer in prachtkleed en vooral de onvolwassen vogels zijn lastig te herkennen. Daarbij komt, dat ogenschijnlijk weinig vogelaars aandacht besteden aan op onkruidveldjes verblijvende gorzen en vinkachtigen en niet erg attent zijn op afwijkende gorzen (motto: zal wel 'n maffe Geelgors wezen'). Trekgroepjes worden al helemaal zelden onderkend.

Al met al is het de vraag, waardoor het bovenstaande tabelletje meer beïnvloed wordt:

- door de zeldzaamheid van de Ortolaan als doortrekker, of
- door het gebrek aan kennis van de gemiddelde Brabantse vogelaar met deze soort?

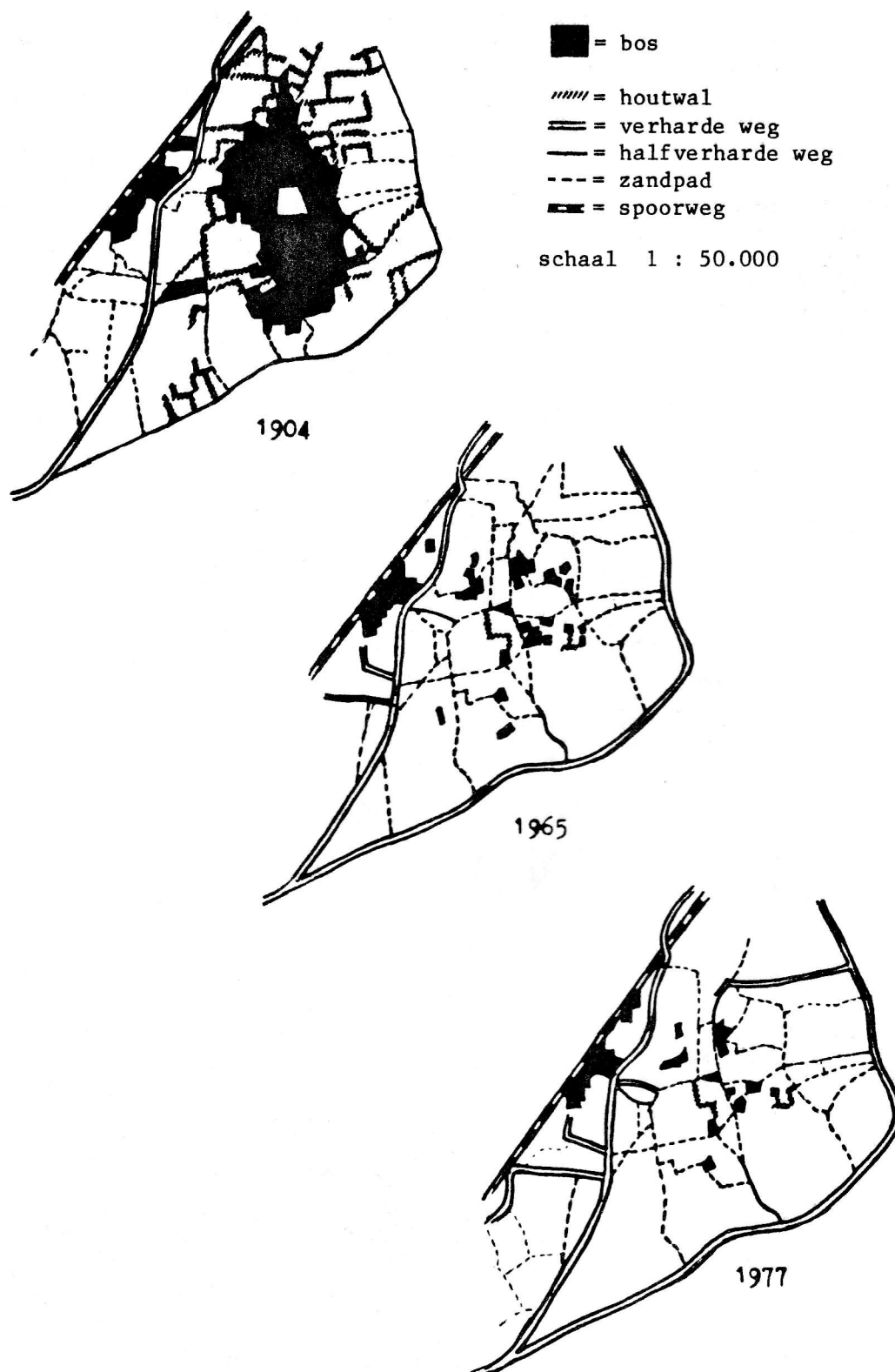
Een expert zou hier in de trektijd ongetwijfeld heel wat meer Ortolanen kunnen zien, dan in de tabel verwerkt zijn.

Veranderend landschap en bodemgebruik

Het oorspronkelijke biotoop van de Ortolaan wordt in Voous (1960) ongeveer als volgt gekenschetst: "Droge gebieden met verspreide boomgroei en een vrijwel gesloten lage gras- en kruidenvegetatie op zandige, lemige of rotsachtige bodem." In het West-Europese kultuurland, waar de soort zich sinds de grote ontginning gevestigd heeft, voldoen als broedgebieden aan diezelfde eisen van enerzijds openheid in de vorm van graanakkers en kruidenrijke zandpaden en bermen, anderzijds afwisseling in verticale structuur in de vorm van hakhoutwallen en bosjes. Juist in deze kenmerken zijn de laatste decennia grote veranderingen gekomen, welke geïllustreerd kunnen worden aan de hand van het voorbeeld Alphen-Bosschoven. Op de kaartjes van figuur 3 is de afname te zien van het bosareaal van 1904 tot 1977. Wat het kaartbeeld niet laat zien is de verslechtering van de kwaliteit van de overgebleven bosjes door brandstichting en vuilstort.

Figuur 3. Veranderingen in het landschap bij Bosschoven.

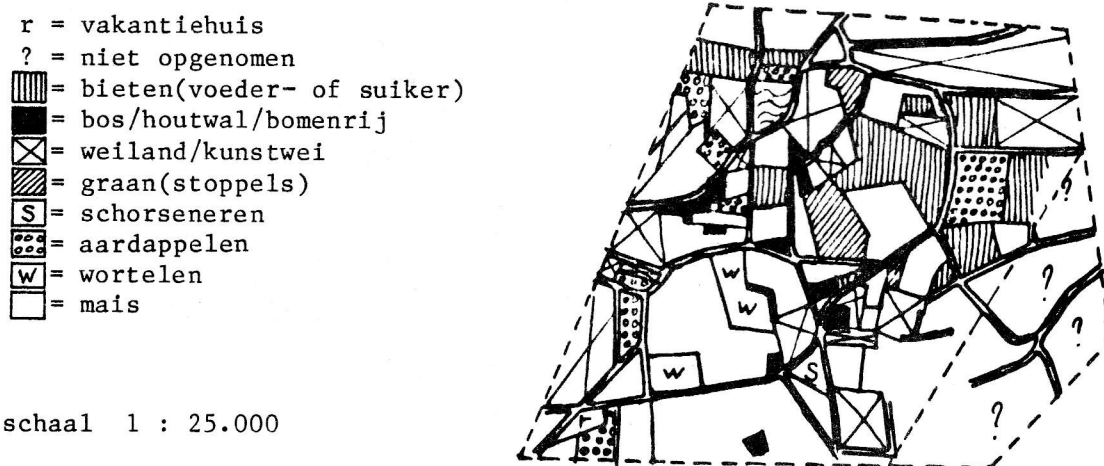

In figuur 4 is het grondgebruik te zien, zoals dat door V.W.G. Midden-Brabant in de zomers van 1978 en 1984 werd gekarteerd op ongeveer 150 ha. Er is een opmerkelijk mozaïek van voederbieten, tarwe, gerst, rogge, aardappelen en erwten. Maar een feit springt meteen in het oog: meer dan de helft van de oppervlakte is letterlijk bezaaid met snijmais. Dit gewas blijkt volstrekt ongeschikt te zijn als broedbiotoop voor Ortolanen, in tegenstelling tot de traditionele graansoorten. Mais is nog niet opgeschoten als de Ortolaan uit zijn winterverblijfplaats aankomt, de afzonderlijke maisplanten staan te ver uit elkaar om de gewenste dekking te geven, terwijl er als gevolg van intensieve bespuitingen in maisakkers zo goed als geen onkruid voorkomt. De intensieve bewerkingen van een maisperceel gedurende het groeiseizoen zouden bovendien voor verstoring zorgen. Uit ambtelijke rapporten, die zijn opgesteld ten behoeve van de in voorbereiding zijnde ruilverkaveling 'Alphen en Riel', blijkt dat tussen 1977 en 1983 het aandeel van snijmais en bieten relatief nog verder is toegenomen ten koste van het areaal graan en overige gewassen.

Figuur 4a. Bosschoven, agrarisch grondgebruik in 1978 (opname: juli).

Figuur 4b. Bosschoven, agrarisch grondgebruik 1984 (opname: september).

De komst van de mals heeft tenslotte ook nog gevolgen voor de zandwegen in het gebied, omdat met name voor de oogst zware machines nodig zijn. Bermen, maar ook paden, die tot voor kort vrijwel geheel begroeid waren met kruiden als Varkensgras, Herderstasje, Kamille en dergelijke, veranderen daardoor in kale modderpaden. Vaak verstevigen de boeren deze paden dan door het storten van grote hoeveelheden puin. Ook hierdoor gaat voedselbiotoop voor onder andere Ortolanen verloren.

Het ortolanenbiotoop de Vossenbussel tussen Hoogeloon en Casteren is in een aantal landschappelijke en landbouwkundige karakteristieken vergelijkbaar met Bosschoven. Er vindt relatief nog veel graan- en hakvruchtenteelt plaats en er zijn wat bosjes en houtwallen. Voor ieder die de streek een beetje kent is het overigens duidelijk dat het karakter er van sinds 1960 ingrijpend is veranderd. Vergelijking van een tweetal ambtelijke rapporten kan ons een wat concretere indruk geven van de aard van de opgetreden veranderingen. Zowel Vossenbussel als Bosschoven zijn namelijk niet onberoerd gelaten door de ruilverkavelingsmachinerie: Vossenbussel als deel van de ruilverkaveling 'Zaligheden - West', uitgevoerd in 1964, en Bosschoven half als deel van 'Alphen en Riel', thans in uitvoering, en half als deel van 'Baarle-Nassau', welke laatste nog in voorbereiding is. Het ruilverkavelingsplan 'Zaligheden - West' (het zogenaamde rapport ex artikel 34) verscheen in 1963 en was gebaseerd op bedrijfsinventarisaties in 1961. Datzelfde rapport voor 'Alphen en Riel' was gebaseerd op gegevens uit 1977 en 1982 en verscheen in 1983. Omdat we beide gebieden representatief mogen noemen voor de zandgronden van geheel Noord-Brabant is een confrontatie van de beide rapporten in hoge mate illustratief voor het gewijzigde agrarische grondgebruik in de afgelopen twintig jaar.

Tabel 2 geeft een vergelijking van een hoofdindeling in grondgebruik en tabel 3 geeft een verdere uitsplitsing van het landbouwgebruik.

Tabel 2. Het gebruik van de beteelde oppervlakte cultuurgrond

	Bouwland	Grasland	Tuinland
Zaligheden - West, 1961	58 %	41 %	1 %
Alphen en Riel, 1982	39 %	60 %	1 %

Tabel 3. Bouwlandgebruik bij hoofdberoepsbedrijven.

	Zaligheden-West 1961	Alphen en Riel 1977	Alphen en Riel 1982
Granen	85 %	16 %	9 %
Hakvruchten *	14 %	21 %	19 %
Maïs + Voederbieten	--	63 %	66 %
Overige gewassen	1 %	+	6 %

+ = wel aanwezig; in oppervlakte verwaarloosbaar.

* = voornamelijk aardappelen, ook suikerbieten, in Zaligheden - West ook voederbieten.

Laten we uit de cijferbrij van deze rapporten nog enkele veelzeggende getallen kiezen: In 1961 hadden de hoofdberoepsbedrijven (zeg maar de full-time boeren) gemiddeld negen kavels met een gemiddelde oppervlakte van 1,4 ha. In het rapport wordt daarbij opgemerkt: "Deze kavels zijn door slootjes en houtwallen nog verder versnipperd, zodat de perceelsgrootte tenslotte niet meer dan 0,7 ha bedraagt." In 1982 was er in Alphen en Riel sprake van gemiddeld 7,3 kavels per bedrijf met een gemiddelde oppervlakte van 2,3 ha. Op grond van autonome ontwikkelingen in de landbouw is er dus een aanzienlijke toename van de kavel- en de perceelgrootte. Een van de doelstellingen van de ruilverkaveling is het gemiddeld aantal kavels per bedrijf nog verder te verlagen en de gemiddelde oppervlakte te doen toenemen. Nog spreken-der zijn misschien de volgende cijfers: In 1960 liepen er per bedrijf in het gebied Zaligheden-West gemiddeld 7,8 melkkoeien rond; in 1982 bedroeg in Alphen en Riel het gemiddeld aantal melkkoeien per bedrijf 51,9 ! De toename van de aantallen varkens en kippen zijn zo mogelijk nog spectaculairder. Zowel bij Casteren als bij Alphen wordt het landschap nu dan ook gedomineerd door weliswaar minder, maar veel grotere boerenbedrijven met tientallen stuks melkvee, honderden mestvarkens of duizenden kippen. Grote torensilo's en uitgestrekte malsakkers zorgen via de bekende omweg en aangevuld met van elders aangevoerd krachtvoer voor een gigantische stroom drijfmest. Van voormalige natuurlijke rijkdommen is weinig meer terug te vinden.

Besluit

De gebieden waar tot voor kort nog Ortolanen voorkwamen onderscheiden zich van andere delen van Brabant nog steeds als tamelijk voedselrijke, es-achtige gronden, waar nog iets bestaat van een gevarieerd grondgebruik en waar nog wat bosjes en houtwallen te vinden zijn. Inmiddels heeft vaders tijd ook hier zijn werk gedaan.

Ongetwijfeld zijn in dit artikel gegevens, die ergens nog in een doos op zolder liggen, niet verwerkt. Iedere nagekomen aanvulling is dan ook welkom. Niettemin lijkt één konklusie onontkoombaar: De Ortolaan kan als broedvogel voor Noord-Brabant letterlijk afgeschreven worden.

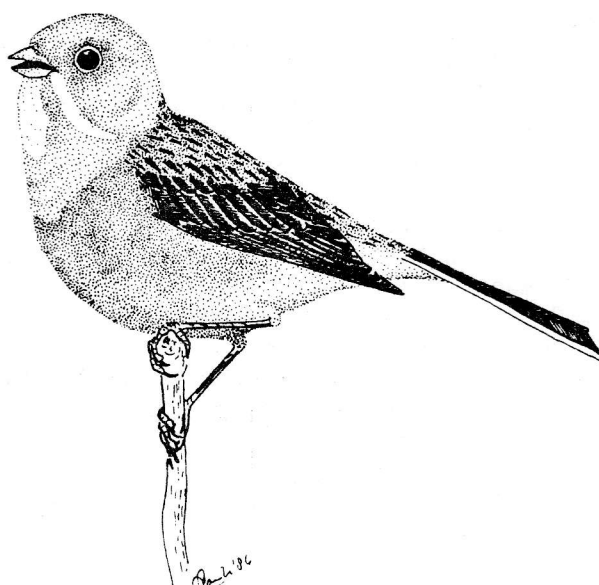
Medewerkers

De volgende groepen en personen stelden hun gegevens beschikbaar: Vogelwerkgroep West-Brabant, Vogelwerkgroep De Kempen, Vogelwerkgroep Midden-Brabant, Vogelwerkgroep IVN-Oss, Vogelwerkgroep IVN-Uden, Vogelwerkgroep IVN-Valkenswaard, Marco Bakermans, Henk Damen, Frank Neyts en Victor Retel Helmrich. Frank Neijts bewerkte de trekgegevens. Ben van de Putten (Landinrichtingsdienst te Tilburg) was behulpzaam bij het opzoeken van de gegevens betreffende het grondgebruik. Ik dank hen allen hartelijk.

Literatuur

- Bijlsma, R. 1984. Ortolanen (*Emberiza hortulana*) op de Zuidwest-Veluwe gedurende 1974 - 1983. Het vogeljaar 32(3): 137 - 139.
- Centrale Cultuurtechnische Dienst. 1963. Rapport voor de Ruilverkaveling Zaligheden-West. Ministerie van Landbouw en Visserij, Utrecht.
- Centrale Cultuurtechnische Dienst. 1984. Concept-rapport voor de Ruilverkaveling Alphen en Riel. Ministerie van Landbouw en Visserij, Utrecht.
- Conrads, K. 1977. Ergebnisse einer mittelfristigen Bestandsaufnahme (1964-1976) des Ortolans (*Emberiza hortulana*) auf einer Probefläche der Senne (Ostmünsterland). Die Vogelwelt 98 (3): 81 - 105.
- van Dooren, B. en P. Maréchal. 1984. Herinneringen aan de Ortolanen in de Noordbrabantse Kempen en daarbuiten. ib. 166 - 168.
- Erve, F.J.H. van et al. 1967. Avifauna van Noord-Brabant, Assen.
- Hilgers, L. 1977. Ortolaan, een probleemvogel. Mededelingen V.W.G.Falco 2: 27 - 29
- Key, P. en H. Moller Pillot. 1984. Behoud van de Ortolaan (*Emberiza hortulana*) niet alleen een Nederlandse zaak. Het Vogeljaar 32(3), 111 - 115.
- Moller Pillot, H. 1966. De Ortolaan. Het Vogeljaar 14(3): 130 - 133.
- Nuyten, A. 1984. Waarnemingen van Ortolanen in West- Brabant. 't Hupke 34: 36 - 37.
- Rademaker, J. en J. Grotenhuis. 1984. De biotoopkeus van de Ortolaan in de Zuidoost-Achterhoek. Het Vogeljaar 32(3): 141 - 145.
- Teixeira, R.M. 1979. Atlas van de Nederlandse Broedvogels. 's-Graveland. Vogelwerkgroep Midden-Brabant. 1977. Broedvogeltelling Bosschoven en Kwaalburgse Heide. Oisterwijk.
- Vogelwerkgroep Winterswijk. 1977. De functie van het ruilverkavelingsgebied Winterswijk-West voor vogels. Winterswijk.
- Voous, K.H. 1960. Atlas van de Europese vogels. Amsterdam.

Adres: Jeroen Boschstraat 18, 5062 LE Oisterwijk.

Ortolaan